

פרקי דונש

א. לבדקו של בית

משיריו של דונש בן לברט, המשורר שחותם חידושיו טבוע על רוב סוגי השירה בתקופת ספרד, אין בידינו אלא מספר מועט של דוגמאות. ביניהן בולט בשכלולו, בהיקפו ובסגנונו האופייני השיר 'ואומר אל תישן'. שיר זה נדפס לראשונה על ידי א"א הרכבי בשנת 1893,¹ מכתב יד שהיה תחת ידו בספריית סנקט פטרבורג והכיל העתקות שירים משל ר' שלמה אבן גבירול. על פי פרסום זה העתיקו את השיר ביאליק ורבינצקי במהדורת שירי אבן גבירול שלהם.² מאז נדפס השיר כמה פעמים,³ אבל מקור שלם נוסף לא נמצא לו.⁴ הפקעת השיר מרשותו של אבן גבירול וייחוסו לדונש בן לברט סומכים על תגלית של פרופ' שירמן, שעליה הודיע במאמרו 'המשוררים בני דורם של משה אבן עזרא ויהודה הלוי', בידיעות המכון לחקר השירה העברית, ב (תרצ"ג), עמ' קכז: בכתב יד מן הגניזה השמור בקיימברידג', אוסף טיילור שכטר K 15.8, מיוחס השיר במפורש, בכותרת ערבית ארוכה,⁵ ל'בן לבראט'; אבל מן השיר עצמו לא נמצא שם אלא קטע קטן מהתחלתו. על פי זיהוי זה הובא השיר באוסף שירי דונש בן לבראט של נ' אלוני, עמ' 30.

ככל שיר שנדפס על פי מקור בודד, גם שיר זה אינו נקי מנקודות מעורפלות וסתומות, אשר מקור רובן בנוסחים שנשתבשו.⁶ אבל נקודות כאלו מסתירות לעתים

1 א"א הרכבי, חדשים גם ישנים, חוברת ג, סנקט פטרבורג 1893, עמ' 7. [ראה כעת: א"א הרכבי, חדשים גם ישנים, בעריכת צ' הרכבי, ירושלים תש"ל, עמ' 43 ואילך].

2 שירי שלמה בן יהודה אבן גבירול, ברלין תרפ"ד, כרך א, סימן עז, עמ' 159.

3 על פרסומי השיר עיין אצל נ' אלוני, דונש בן לבראט, שירים, ירושלים תש"ז, עמ' קכו. השיר נדפס גם באנתולוגיה הגדולה של ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, ירושלים תשט"ו, א, עמ' 34.

4 שלשה בתים מתוך השיר (10–13) גילה פרופ' שירמן בכ"י אדלר 2158 דף א30; השווה אלוני, שם, עמ' קכה.

5 [נוסח הכותרת הוא כדלהלן (על פי העתקת שירמן, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ב [תרצ"ג], עמ' קכו, הערה 30, על פי כ"י קיימברידג' הנזכר בפנים): 'קול אכר לבן לבראט ז"ל פי צנוף אלגבוק ואלעבוכ ואלאדמאן מוזון כפיף מדרכ כדרב עלי צות אלמראזיב וחסיס אלאותאר וננין אלאטיאר פי ורק אלעשג'אר ושם צנוף אלאעטאר דלך וצפה פי מג'לס חסדאי אלספורי פקאלה: ואומר אל תישן שתה יין ישן וכו'. תרגום הכותרת (על פי שירמן, שם, בפנים המאמר): 'שיר אחר לאבן לבראט ז"ל על סוגי השתיה בערב ובבוקר ועל ההתמדה בהם, במשקל קל בלויית כלי זמר, על קול תעלות מים וצליל המיתרים וצפצוף הצפרים בעפאים וריח כל מיני בשמים. את כל זה תיאר בשיבת חסדאי הספרדי' וכו'. שירמן השמיט מסיבה לא מובנת את מלות הפתיחה של השיר המובאות בכתב היד: 'ואומר אל תישן שתה יין ישן עלי מור'.]

6 השווה למשל, בשיר הנידון כאן, סוף בית 29: 'בְּטָרֶם יוֹם קֶטוּב / יְבֹא בְנֵעוּלִים, וראה הצעות התיקון המובאות על ידי אלוני בשם חכמים שונים, במהדורתו (לעיל, הערה 3), עמ' סה וקכו.

גם בפסקאות שניתן ליישבן בדוחק ושרק עיון מעמיק יותר בלשונן חושף את תורפתן. נקודה כזאת היא בית הפתיחה של השיר, שלשונו כך:

וְאוֹמֵר אֶל תִּישָׁן / שְׁתֵּה יַיִן יֶשֶׁן / וְכֹפֵר עִם שׁוֹשֵׁן / וּמֵר עִם אֱהָלִים
בְּפִרְדֵּס רְמוֹנִים / וְתֹמֵר וּגְפָנִים / וְנִטְעֵי נְעֻמִּים / וּמִינֵי הָאֶשְׁלִים

הבית קשה מחמת מלת 'אהלים' שבסופו שאינה נהלמת כהלכה מצד המשקל. לכאורה היא ראויה להתנקד 'אֶהָלִים' ולהעמיד אם כן יתד ותנועה. אבל משקל השיר (הארוך המקוצר) דורש במקום הזה שלוש תנועות. הרכבי, שהדפיס את השיר לראשונה, לא ניקד אותו ולא העיר על הפסקה הזאת מאומה. ביאליק ורבניצקי ניקדו 'אֶהָלִים' בהתאם למשקל, אבל נגד כוונת הדברים בשיר. העיר על כך אברונין⁷ והציע לנקד 'אֶהָלִים', נגד ניקוד התיבה במקרא. בניקוד המלה דן גם אלוני⁸: הוא נוטה לראות בו סטייה של דונש מנורמות השקילה, סטייה המעידה על מצבה הבלתי ממוסד עדיין של השיטה בימי המחבר.⁹ על הזרות שבניקוד התיבה עומד גם פרופ' ח' שירמן בהערה לשיר, בספרו השירה העברית בספרד ובפרובאנס.¹⁰

אבל הבית קשה גם מצד תוכנו. לכאורה הוא מביא את דברי ידיד המשורר המזורז להצטרף למשתה שערך. הוא אומר לו: 'אל תישן / שתה יין ישן'; אבל המשך הבית, 'וכופר עם שושן ומר עם אהלים', תמוה, לפי שהכופר, השושן, המור והאהלים, אינם בכלל שתייה. פרופ' שירמן חש בקושי הזה, והציע לראות בו 'של 'וכופר' לא ו'ו' חיבור אלא ו'ו' המצב. הוא מפרש את הפסקה כך: '[שתה יין ישן] — בעוד שהצמחים הללו מסביבך בפרדס'. אבל לפי פירוש זה צריך לומר שיש כאן מקרה של פסיחה, דבר שהוא בחינת פגם לפי חוקי השירה הערבית והעברית הספרדית, כל שכן בבית פתיחה.

והנה שתי התמיהות מתפרשות מכוח אותו חצי בית המובא בכתב היד שגילה שירמן בגניזה בשולי הכותרת הארוכה המייחסת את השיר לדונש, ושהחוקרים נתעלמו ממנו. נוסח בית הפתיחה במה שנשתמר במקור הזה הוא:

וְאוֹמֵר אֶל תִּישָׁן / שְׁתֵּה יַיִן יֶשֶׁן / עֲלֵי מֹר עִם — — —

ואין שם יותר מזה. התמיהה השנייה שתמהנו זה עתה מתיישבת לפי זה בפשטות:

7 במהדורת שירי רשב"ג לביאליק ורבניצקי, ספר ז (מילואים ב) עמ' 56.

8 ראה נ' אלוני, תורת המשקלים, תל אביב תשי"ב, עמ' 67.

9 יש להעיר שבכל שירי דונש לא צוינה שום דוגמה נוספת של הפיכת קצרה לארוכה. כל שכן במקום שהשינוי בניקוד מחייב גם שינוי במשמעות. הפסקאות שמביא אלוני בספרו הנ"ל, עמ' 67, מתפרשות על נקלה מגופן, על ידי ניקוד שונה. על ניקודה הנכון של המלה 'אהלים' ועל השיבוש שבהחלפת ניקודה הנכון עם ניקוד המלה "אהלים" עומד דונש עצמו בהבלטה בהשגותיו על רב סעדיה גאון; ראה ספר תשובות דונש בן לברט על רב סעדיה גאון, מהד' שראטר, ברסלאו 1866, עמ' 1 סימן 2. ועיין גם בספר שפת יתר לר' אברהם אבן עזרא, מהד' ג' ליפמן, פפר"מ תר"ג, עמ' ב, סימן ב.

10 ראה לעיל, הערה 3, עמ' 34.

'עלי מור' פירוש על רקע סבכי המור והשושן וכו', כלשונם לעתים קרובות של משוררי ספרד העברים בשירי היין שלהם.¹¹ אבל גם התמיהה הראשונה מסולקת כלאחר יד. כי אם אנו מקיימים את מלת 'מור' בצלעית השלישית של הבית, כנוסח הגניזה, שוב אי אפשר שנגרוס בצלעית הרביעית שוב: 'ומור עם אהלים'. ולפי שמלת 'ומור' בצלעית הרביעית אינה לפי זה אלא שיבוש, פשוט להניח שנתחלפו למעתיק הקדום 'כופר' ב'מור', ושהנוסח הנכון של פתיחת השיר כך הוא:

ואומר אל תישן / שתה יין יִשָּׁן / עֲלֵי מור עם שושן / וכפר ואֵהֱלִים¹²

ב. לפתרונו של בית

בדברי ההשגה על דונש וחידושיו במלאכת השיר¹³ מביאים תלמידי מנחם בן סרוק, כמפורסם, כמה ציטטות מתוך שירי יריבם, כדי להוכיח שאף הוא נאלץ, לדעתם, לשבש משקלות מלים לתקנתם של משקלות שיר. רוב הציטטות הללו, אף על פי שמקצתן לא נמצאו בהקשרן המלא, מתפרשות פחות או יותר,¹⁴ חוץ מאחת¹⁵ שנשארה כספר החתום. וזה לשונה:

שלשה היא שחורה / שלשה היא אדומה

על מקומה של פסקה זו במערכת הנימוקים של תלמידי מנחם כבר עמדו חכמים באריכות ויישבו אותה בהקשרה כיאות,¹⁶ אבל מובן הדברים נשאר מופלא כשהיה. שד"ל, שנשאל על ידי ר"ש פינסקר לפרש המלים, כתב:¹⁷ 'אולי צריך למחוק "שלשה"

11 השווה למשל אצל שמואל הנגיד בשירו 'התדע את פעלי לחכמים', בית 8 (מהד' ירדן, ירושלים תשכ"ו, עמ' 280): 'עלי מטע אהלים, בין ענפיו וכו'; ובשיר 'הנה ימי הקור', טור 5 (שם, עמ' 285): 'ושתו עלי ציצים וקול סיסים וכו'; ובשיר 'אמרו לרעי', טור 3 (שם, עמ' 292): 'לשתות עלי זיו חבצלת ושיר תורים'; ובשיר 'התקבצו כי הזמן תמים', טור 3 (עמ' 294): 'ושתו דמי ענב עלי ורד' וכו', ובשיר 'ידידי קום' טור 2 (שם, שם): 'ואין עמי לכד שותה בלב טוב / עלי נצת סמדר לח ושקד', וכך גם אצל שאר משוררים, מאוחרים יותר.

12 הבלעת חטופות והחשבתן כשואים נחים היא תופעה שכיחה מאוד בשירתו של דונש. גם בשיר שלפנינו יש שמונה מקרים כאלה; השווה אלוני בחיבורו הנזכר (לעיל, הערה 7), עמ' קכו.

13 נדפסו בספר תשובות תלמידי מנחם בן יעקב ן' סרוק, על ידי ז' שטרן, וינה 1870 (ד"צ ירושלים תשכ"ח). [ראה כעת: S. B. Robles, *Tesubot de los discipulos de Menahem contra Dunas Ben* (Labrat, Granada 1986).

14 הציטטות נדונות אצל נ' אלוני במהדורת שירי דונש שלו (לעיל, הערה 3) עמ' נה ואילך וצג ואילך. והשווה שם בביאורים.

15 נדפסה אצל שטרן (לעיל, הערה 13), עמ' 23, ואצל ש' פינסקר, ליקוטי קדמוניות, וינה תר"ך, עמ' נט, ועיין שם. על הדפסות נוספות של הקטע עיין אצל נ' אלוני, שם, עמ' קסז.

16 השווה ד' ילין, "להשגת" תלמידי מנחם בן סרוק', בספר היובל לפרופ' שמואל קרויס, ירושלים תרצ"ז, עמ' 127-135 [= כתבי דויד ילין, ג, (בעריכת א"מ הברמן), ירושלים תשל"ה, עמ' 44-57], ובספרות המצוינת שם. והשווה גם אלוני (לעיל, הערה 8), עמ' 319 ואילך.

17 ראה: ש' פינסקר (לעיל, הערה 15), עמ' סג, הערה 11. וראה שם בהמשך.

השני ויהיה החרוז בא ללמד דרכי המשקל, והמכוון בו כי אף על פי שבלשון ערבי התנועה שאחריה אות נחה או שוא נח או דגש היא הברה ארוכה וכו' הנה בשיר העברי התנועות כולן נחשבות כארוכות, ורק השוא והחטפים נחשבים כהברות קצרות. והנה אמר "שלשה היא שחורה היא אדומה" כלומר מלת שלשה וכו' נחשבת כיתד ותנועה כמו מלת שחורה ומלת אדומה וכו'. ודברי אלה אולי הם דברי נבואה ואולי חלום שוא'. פניסקר מביא את תשובת שד"ל ומעיר שלדעתו 'אין אלה דברי נבואה אלא באמת חלום שוא ודברים בטלים'. ולאחר דיון ממושך הוא מפטיר ש'מאמר שלשה היא וכו' נשאר בתיקו עד עמוד הכהן'. גם א' גייגר נלאה למצוא פשר לדברים.¹⁸ אלוני במהדורת שירי דונש בן לברט שלו (עמ' קסז) משער כי הדברים לקוחים מתוך חידה 'ספק אם נפתרנה גם כשתהיה כולה בידינו'.

והנה במהדורה הראשונה של ספר שעשועים לר' יוסף אבן זבארה¹⁹ נדפסו כמה חיבורים בעלי אופי משעשע, מעשי ידיהם של משוררים מאוחרים. מקצת החיבורים הללו חזרו ונדפסו, לצורך עיון וליבון זיקתם אל אבן זבארה, על ידי 'דוידסון בשתי מהדורותיו המדעיות לספר שעשועים'.²⁰ בין חיבורים אלה מובא גם צרור שירים משל משורר מאוחר בשם יוסף הכהן, שבהם הוא מונה את תנאי הנוי באשה.²¹ וזה לשון הקטע הראשון שם:

לְיוֹפִי הָאִשָּׁה שְׁלֹשִׁים שְׁלֹשָׁה / תְּנָאִים רְאוּיִים לְכָרִים אֲכָרִים
רְחִבִּים שְׁלֹשָׁה וָצָרִים שְׁלֹשָׁה / שְׁלֹשָׁה אֲרָכִים שְׁלֹשָׁה קְצָרִים
וְעִבִּים שְׁלֹשָׁה וְדָקִים שְׁלֹשָׁה / שְׁלֹשָׁה עֲגֻלִּים שְׁלֹשָׁה זְעִירִים
שְׁלֹשָׁה לְבָנִים לְחֵן לָהּ נְתוּנִים / שְׁלֹשָׁה אֲדָמִים שְׁלֹשָׁה שְׁחוּרִים

בהמשך מונה המחבר בפירוט אילו אברים מאברי האשה ראוי שיהיו רחבים וצרים, אילו ארוכים וקצרים וכו'. הדמיון בין הסוגר האחרון של הקטע, 'שלשה אדמים שלשה שחורים', לצלעית המובאת על ידי תלמידי מנחם מתוך שירו של דונש ('שלשה היא שחורה שלשה היא אדומה') בולט לעין. לא רחוק לומר שהמובאה לקוחה אצל תלמידי מנחם מתוך שיר חשק (אולי שיר חתונה) שבו שיבח מי את חשוקתו בכך ש'נב[ש]לשה (דברים) היא שחורה [וב]שלשה (דברים) היא אדומה', ושהיא אם כן כליל השלמות והנוי. לפי זה אפשר שעלינו להקדים את מסורת שירת החשק העברית בספרד לימיו של דונש.²²

18 דבריו מובאים על ידי שטרן בחיבורו הנזכר, עמ' 30: 'גם אני לא אוכל לברר דבריו כאשר לא עלה ביד רש"ף (=ר' שמחה פניסקר) ורשד"ל'.

19 [ספר שעשועים נדפס לראשונה בידי 'עקריש בקושטא, בשנת של"ז (1577)]. על שאר הדפסות הספר ראה במהדורתו של 'דוידסון, ספר שעשועים, ברלין תרפ"ה, עמ' סז ואילך].

20 הספר נדפס בידי דוידסון לראשונה בניו-יורק בשנת 1914 בצירוף הקדמה באנגלית; על המהדורה השנייה ראה בהערה הקודמת. הדיון בחיבורים הללו בא במבוא העברי בעמ' עב ואילך ועמ' פב ואילך.

21 ראה שם, עמ' פח.

22 שירי חשק עבריים מופיעים לראשונה ביצירתם של יצחק אבן כלפון ויצחק אבן מר שאול, שניהם מבני דורם (הצעירים) של תלמידי מנחם ודונש.

ואף על פי שיוסף הכהן מחבר מאוחר היה, הנה הוכיח זה לא מכבר י' רצהבי שמקור הרשימות האלו בספרות הערבית.²³ הוא אף מצא להן מקבילה אצל מחבר ערבי שנפטר בשנת 1108. לא רחוק הוא להניח שהרשימה הייתה ידועה גם קודם לכן, בין בעיבוד ספרותי ובין במסורת שבעל פה.

ג. פיוט חדש לדונש בן לברט (?)

למורשתו הפייטנית המצומצמת של דונש בן לברט ניתן לצרף כעת, בוודאות יחסית, פיוט קטן שנעלם עד כה מן העין. בכתב יד מן הגניזה השמור באוקספורד, סימן 24,2700 מובאים מדף 12 ואילך כמה פיוטים לברית מילה, ובסופם (12ב) קרובה ליום חול שחלה בו ברית. בסוף הקרובה מועתק קטע ששימש כנראה כ'עושה השלום', תחילתו 'ילד אשר אות ברית היום בו נכתבה'. קטע זה, אף על פי שהוא מובא כפיוט אחד,²⁵ מורכב משלשה פיוטים שונים, שאין ביניהם קשר: הם שונים זה מזה הן בחריזתם, הן במקצבם, הן בסגנונם. הם גם חתומים בידי שלשה פייטנים שונים. הראשון חתום 'ישראל' והוא פיוט לברית מילה, השני תחילתו 'נצור ילד אשר נימל לאביו וגם לאימוהי' חתום ניסי, והוא כנראה לפייטן הבבלי הנודע ניסי אלנהוראני²⁶ ואף הוא לברית מילה, בעוד הקטע האחרון חתום 'דונש' והוא שקול בשיטה הכמותית, כדרך שירי המשוררים בספרד. וזה לשון הפיוט:

דְּבָרֵינוּ²⁷ אֶל יְקִימֹנוּ
וּמְשִׁירֵי אֶהוּ[נָנוּ]²⁸
נְגִיד עָמוֹ, יְדִידֵנוּ,
שְׁמוֹ יְנוּן — יְחִישֵׁנוּ
אֱלֹהִים צָבָאוֹת עֲזָנוּ
כְּכָתוּב

י' עוז לעמו יתן יי יברך את עמו בשלום

משקל השיר, המרנין, מיוצג בכמה מן השירים המיוחסים לדונש, ואף מצד הסגנון מזכיר הפיוט את המקובל אצל המשורר הספרדי הקדום. קשה לעמוד על סוג הפיוט,

23 ראה: י' רצהבי, 'השפעות ערביות בספרות תקופת ספרד', ספר בר אילן, ו (תשכ"ח), עמ' 325 ואילך.

24 [כתב יד גדול וחשוב הזה הוא מן המקורות הקדומים והמלאים לנוסח התפילה של בני ארץ ישראל הקדומים. הוא הועתק מן הסתם במצרים, לכל המאוחר באמצע המאה הי"א. עיין עליו בספרי תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראלים בתקופת הגניזה, לפי מפתח כתיב היד].

25 הפיוט אינו מצויין כלל בקטלוג של קאולי, דבר שגרם, כנראה, להיעלמותו מעיני המחקר.

26 עיין עליו: ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 23 ואילך.

27 כך בכתב היד, ולפי ההמשך צ"ל: דברו.

28 תהלים כח, ז.

ולא רחוק שהוא כוון מלכתחילה לשמש עושה השלום אף על פי שסיומו אינו מורה כך במפורש. כידוע יש בין הקטעים המיוחדים לדונש פיוט מסוג זה, הוא הפיוט 'דוי הסר וגם חרון';²⁹ הוא בנוי בדיוק באותו המשקל ובאותה התבנית. ואף על פי שלא כל פיוט שחתימתו 'דונש' בהכרח לדונש בן לברט הוא, הנה תבנית השיר ומשקלו, פשוטות לשונו ונעימת קולו מטים את הקו להכריע בשאלת ייחוסו לחיוב.

ד. על 'דוי הסר' וגלגולי נוסחו

פיוטו הקצר של דונש בן לברט שהוזכר זה עתה, 'דוי חסר וגם חרון',³⁰ ראוי לעיון נוסף. בידוע שהוא נקלט (למרבית הפלא!) במנהגות (צרפת ו)אשכנז, והוא נאמר עד ימינו כתוספת לברכת הזימון של סעודות חתנים. אין ספק שסיווג זה מוטעה: אין בין סוגי הפיוט הקדום קטעי הרחבה לפסקה הזאת של ברכת המזון וגם אין בשיר עצמו שום רמז ליעוד הזה. כנגד זה ברור מסיום השיר שהוא מסוג פיוטי עושה השלום, שעל כן נזכרת שם ברכתם של בני אהרן. סוג זה סוג פייטני קדום הוא, והוא נשאר פעיל גם בפייטנות המאוחרת.³¹ הקטע שקול במשקל המרנין, ואין בו, בנוסחיו הידועים, אלא שני בתים בלבד וזה לשונם:

דְּוִי הַסֵּר וְגַם חָרוֹן / וְאֵז אֶלֶם בְּשִׁיר יְרוֹן
נַחֲנוּ מַעְגְּלֵי צֶדֶק / שְׁעָה בְּרֶכֶת בְּנֵי אֶהְרֹן³²

אבל היקפו של הפיוט מפתיע בצמצומו. אף שמצאנו זה עתה פיוט נוסף של דונש שהיקפו דומה, הנה אין זה היקף מקובל לפיוט, ובפרט לא לשיר מסוג עושה השלום. כל שכן אם הוא שקול ומחורז לפי החוקה הקלסית של השירה העברית בספרד.³³ על האפשרות שאין לפנינו הפיוט כולו אלא רק תחילתו, כבר עמד אלוני.³⁴ ואמנם נמצא לנו השיר כעת בכתב יד מן הגניזה השמור בקיימברידג', אוסף טיילור שכטר K. 8.86,³⁵ עם תוספת של ששה בתים בלתי ידועים עד כה. וזה נוסח השיר שם:

- 29 על קטע זה ראה בסעיף הבא.
- 30 הקטע נדפס במהדורת אלוני (לעיל, הערה 3), עמ' ס.
- 31 ראה על זה בספרי שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, לפי המפתח (ערך 'עושה השלום').
- 32 על שינויי נוסח ותיקונים לבית זה עיין אצל אלוני (לעיל, הערה 3), עמ' קכ.
- 33 השיר 'דברו אל יקימנו' הנידון בסעיף הקודם מחורז בחריזה סטרופית (אאאא) כדוגמת 'דרור יקרא' לדונש. אבל 'דוי הסר' מציג שני בתים כמותיים קלסיים, שהראשון מביא חרוז גם בסוף הדלת, לתפארת הפתיחה.
- 34 השווה בספרו הנזכר לעיל (הערה 3), עמ' קיט.
- 35 כתב היד הזה מכיל שני דפים, והוא כתוב ברשלנות גדולה, מכל כיווני הדף. עיקרו, מלבד פיוטנו (ועיין עוד בהמשך) ומלבד נוסח פתיחה לאיגרת (הוא כתוב בכיוון הפוך על העמוד שבו מועתק פיוטנו), בקינות לט' באב. הכתב, ברוב חלקי כתב היד, ילדותי, ודומה לתרגילי הכתיבה של תינוקות המצויים בשפע יחסי בגניזה. המעתיק כתב נקודתיים אחרי כל תיבה שהעתיק. הפיוט שלנו אפשר שהוא כתוב ביד אחרת, מיומנת יותר; גם סימן הנקודתיים אינו בא בו אלא בסופי

דבר הָסֵר וְגַם חָרוֹן / וְאֵז אֶלֶם בְּשִׁיר יָרוֹן
נְחִינוּ בְּמַעֲגְלֵי צֶדֶק / שְׁעָה בְּרַכַּת בְּנֵי אֶהְרֹן
אֲרוּרִים אַף³⁶ אֲשֶׁר אָרו³⁷ / תְּבַצֵּלֶת הַשְּׁרוֹן
וְצָרִי עִמָּךְ כּוֹלֵם / לְשִׁנְעוֹן וְעִירוֹן
וְיִקְרִיבוּ כִּיּוֹם שְׁכַת / בְּחִירֶיךָ בְּנֵי אֶהְרֹן 5
שְׁנֵי כִבְשִׁים בְּנֵי שָׁנָה / וְלִפְכָשׁ עֲשׂוֹן
וְיִשִּׁירוּ בְּנֵי לֹוִי / תְּסִידֶיךָ בְּקוֹל גְּרוֹן
וְשִׁירְתֶּם תְּהֵא לְעַד / וְתִכְתֵּב לְדוֹר אַחֲרוֹן

למרבה התמיהה מועתק הקטע בכתב היד הזה יחד עם כמה בתים מתוך הפיוט 'דרור יקרא' של דונש, כאילו שני הפיוטים יצירה אחת הם.³⁸ בתי פיוט זה באים כאן בשיכול ובחסרון כמה מחרוזות,³⁹ אבל יש בהם כמה נוסחאות יפים, ונביא את הקטע כאן:

דְּרוֹשׁ נְבִיא וְאוֹלָמִי / וְאוֹת וְיֵשַׁע עֲשֵׂה עִמִּי
נִטַּע שֶׁרֶק בְּתוֹךְ כְּרָמִי / שְׁעָה שְׁוַעַת פֶּת עִמִּי

דְּרוֹךְ פּוֹרָה בְּתוֹךְ בְּצָרָה / וְגַת בְּאֲדוֹם אֲשֶׁר גָּבְרָה
נִתּוֹן צָרִים בְּיוֹם עֲבָרָה / שְׁמַע קוֹלִי בְּיוֹם אֶקְרָא

5 דְּרוֹר יִקְרָא לְבֶן עִם פֶּת / וְיִנְצְרֶכֶם כְּמֹו כְּבַת

הערות לשיר: 1 ואות וישע: נגד המשקל. ובנוסחים שלנו: ואות ישע. 2 בת עמי: בניסוחים שלנו: בני עמי, והוא נראה תיקון לצורך המשקל. 3 וגת באדום: ברוב הנוסחים שלנו: וגם בבל, והוא כנראה תיקון מפחד הצנזורה. 4 צרים: אצלנו: צרי. ביום עברה: כך נכון, בהתאם למשקל, במקום: באף ועברה בנוסחים שלנו.

הבתים בלבד. נראה שהמעתיק כתב את הפיוט מן הזיכרון ולא העתיקו מן הכתב; כך יש להסביר כתיבים מסוג 'דבר' (ב' פתוחה בכה'') במקום 'דוי', ו'נביא' (כפיוט המועתק להלן) במקום 'נוי', ועוד. גם הניקוד הספורדי הבא בכה' מוזר. בעקביות מסוימת מציין המעתיק חטף פתח כחטף סגול.

36 איני יודע להלום תיבה זו. ונראה לי שצ"ל: הך, כלומר: הכה, הענש.

37 מלשון 'וארוה כל עוברי דרך', בתה' פ, יג, כלומר: לקטו. והוא מתאים לכינוי ('חבצלת השרון'). ודונש בהשגותיו על מחברת מנחם פתר 'נשים באות מאירות' (יש' כז, יא) לשון שריפה. אבל אפשר שצ"ל 'ערר' (תה' קלז, ה).

38 השיר 'דרור יקרא' בא, כמפורסם, גם במחזור ויטרי (מהד' ש' הורוביץ, ברלין תרמ"ט-נ"ז, עמ' 178) בתוספת כמה בתים זרים. אלוני יחס אף אותם לדונש והדפיסם בספרו הנ"ל, עמ' נט ואילך ('אדום עקר אשר עקר').

39 סדר הבתים, בהשוואה לנוסח המקובל והנדפס גם בידי אלוני, שם, עמ' נז: 3, 4, 5, 6, 1, 2, 7, 8. בתים 9-12 חסרים.

נָעִים שִׁירָכֶם לֹא יוֹשֶׁבֶת / שָׁבוּ נוֹחוּ כִּיּוֹם שַׁבָּת

אֱלֹהֵי תֵן כְּמִדְבַּר הָרָה / עֲצֵי שִׁטָּה וְגַם תַּמְהוֹר
וְלַמְזֶהִיר וְלַמְזוּהָר / שְׁלֹמֶם שִׁים כְּמוֹ נָהָר

6 נעים שירכם: כך נכון, במקום: 'נעים שמכם ולא יושבת' שאין לו מובן כלל. 7 עצי שִׁטָּה: במקום: הדס שִׁטָּה, בנוסחים המקובלים. וגם תמהר: צ"ל וגם תדהר. בנוסחים שלנו: ברוש תדהר. 8 ולמוזהר: אצלנו: ולנוהר. שלומם שים וכו': במקום: שלומים תן כמי נהר במקורות המאוחרים. ונוסח כתב היד שלנו עדיף.

אין ספק ששני הקטעים אינם שייכים זה לזה, שהרי הם כתובים בצורות חריזה שונות.⁴⁰ אבל צירופם בכתב היד מחזק את ייחוס הפיוט 'דוי הסר' לדונש, וזה ייחוס שכבר קמו עליו עוררין.⁴¹ אשר לתוספת הבתים ל'דוי הסר', אפשר לפקפק בשייכותם המקורית לשיר,⁴² אבל ספק אם הפקפוק מוצדק, במיוחד בשים לב לדרך השקילה הקמאית של הבתים: באחדים מהם הפיק המחבר שוואים נעים על ידי הנעה אלימה של נחים הבאים בסופי מלים, כגון: 'תְּבַצֵּל תְּהַשְׁרוֹן' (בית 3), או 'וְלִכְךָ שְׁעֶשְׂרוֹן' (בית 6),⁴³ או ביטל שוואים נעים על ידי צירופם לתיבות שלפניהן, כגון: 'נִחְנוּבִּי מִעֲגָלִי צֶדֶק' (בית 2), או 'שְׁנִיךְ בְּשִׁים כְּנִי שְׁנֵה' (בית 6). חירויות כאלו נטל לעצמו דונש בשקילת פיוטיו, ותלמידי מנחם ייסרו אותו, כמפורסם, עליהן.⁴⁴ לא מצאנו כיוצא בהן אצל פייטני ספרד המאוחרים לדור דונש ומנחם. אפשר שדונש עצמו נזהר בעניין זה יותר בתקופת יצירתו המאוחרת, בעקבות ביקורתם הנזכרת של תלמידי יריבו. התוספות ל'דוי הסר' אינן מבהירות, למרבה הצער, את סוג הפיוט. להיפך, ההשערה שעומד לפנינו 'עושה השלום' נראית מעורערת מכוחה. אפשר שאף הוא, כמו 'דרור יקרא', אינו אלא זמר לשבת.

נוסח ערוך

(תש"ל/תשל"ט; 1970/1979)

40 הקטע הקודם מחורזו בחרוז מברית, כדרך השירה הקלסית. הקטע הנוסף אמנם שקול גם הוא במשקל כמותי אבל הוא מחורזו בחריוזה סטרופית מדרגם אאאא. כל צלע במו מעמיד טור.

41 עיין יעקב רייפמאן, 'הכרמל', א, עמ' 245.

42 שים לב לחריוזה הכפולה בצירוף 'בני אהרן' בבית 2 ו-5.

43 ראה תשובות תלמידי מנחם (לעיל, הערה 13), עמ' 22 ואילך.

44 הוסף על כך גם מ'דרור יקרא' בבית 2: 'שְׁעָה שְׁנָע — תְּבַת עֲמִי': ובבית 6: 'נָעִים שִׁירָכֶם מְלֹא יוֹשֶׁבֶת'.

הערות ותוספת

שירו המפורסם של דונש 'דרור יקרא' נתגלה בגניזה בהעתקה אוטוגרפית של יוסף אבן אביתור, בן דורו (אמנם הצעיר יותר) של דונש. העתקה זו שמורה בכ"י פריס AIU IV C 182, ביחידה המכילה שני דפים לא רצופים של פיוטים, כולם מאת אבן אביתור. כידוע יש בידינו שפע של פיוטים משל אבן אביתור המועתקים בכתיבת ידו, אבל הוא העתיק לכאורה רק שירים משל עצמו: עדיין לא נתגלה בין העתקותיו אפילו פיוט אחד שאינו שלו. שיר זה, של דונש בן לברט, הוא היחיד (לפי שעה) היוצא מן הפלל הזה. השיר מועתק בדף 22, בשולי העמוד, והוא נפסק שם באמצע טור; אין לדעת אפוא מה היה היקפו של השיר במקור הזה. במה שלפנינו מועתקות, למרבה ההפתעה, ארבע המחרוזות המובאות גם בסעיף ד לעיל, אבל בסדר שונה: הנוסח של אבן אביתור פותח (כמקובל בכל המקורות) ב'דרור יקרא', וממשיך ב'דרוך פורה', 'דרוש נוי', ו'אלהים תן'. נוסח השיר בהעתקו של אבן אביתור הוא כדלהלן:

דרור יקרא לכן עם [כת]
וינצרךם כמו כבת
נעים ש[...] לא יושבת
שבו נוחו כיוןם שכת]

5 דרוך פורה וגם כצרה
וגת בת אדום אשר גב[רה]
נתוך צרי כיום עברה
שמע קולי כיום אקרא

10 דרוש נוי ואולמי
ואות ישע עשה עמי
נטע [שור]ק בתוך פרמי
שעה שועת בת עמי

15 אלוהי תן במדבר הר
הדס שיטה וגם תידהר
למזהיר ול[.]הר
שלומים [ש]ים כמו — —

המילה השנייה בשורה 3 אינה ניתנת לפענוח בטוח. מכל מקום אין שם לכאורה לא 'שמכם' ולא 'שירפם'. נוסח השיר קרוב מאוד למצוי לפנינו במקורות המאוחרים, אבל השינויים המעטים מעניינים. הבלעת הקצרה בראש מלת 'אדום' בטור 6 ('וגת בת אדום') טיפוסית לראשית השקילה הכמותית בספרד; היא שכיחה ביותר בשיר הפתיחה של תשובות תלמידי מנחם להשגות דונש. הנוסח 'שעה שועת תפת עמי' בטור 12 מאשר את האותנטיות של נוסח המקורות הקדומים.